

THE POLITICAL IN THE DIGITAL AGE: REFLECTIONS ON WITNESS, WITNESSING, AND THE AGE OF WITNESSING

SÜMEYYE SAKARYA

Dr. Öğretim Üyesi, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü
Mail: sakaryasumeyye@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5738-0222> 0000-000

Abstract

The political upheaval initiated by the October 7 Al-Aqsa Storm, which led to a rupture where Israel lost its legitimacy in the Israel-Palestine issue, brings up the question whether the political impact of October 7 could have the same impact in political terms if we did not live in the digital age and the events were not broadcast live. By examining the trajectory of past genocides, we can easily answer “no” to this question, but the real question it leads us to is what politicality and political action are and how they can manifest in a digital age. Despite many continuities, digitality introduces a new politicality by centralizing witnessing. This study, as an attempt at political theory, examines the transformation in the relationship between witnessing and politicality within the context of digitalization, a transformation that approaches near-identification. To this end, an introduction to the relationships between the digital age, the age of witnessing, and politicality is provided through Annette Wieviorka’s work *The Era of the Witness* (2006), which examines the role of the witness in Holocaust narratives. Subsequently, what politicality and political action entail, along with their relationships to witnessing, are examined through a discussion on post-foundational political theory, particularly focusing on Hannah Arendt. Finally, the study explores what witnessing is, how witnessing as a political action can be carried out, and the possibilities and limitations that the digital age brings to this process.

Keywords: Digital Age, Age of Witnessing, Witnessing, Political, Political Action, Hannah Arendt.

Makaleye Ait Bilgiler

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 05.10.2024

Kabul Tarihi: 14.11.2024

Yayın Tarihi: 15.12.2024

Yayın Sezonu: Temmuz - Aralık

Makaleye Atıf Bilgisi

SAKARYA Sümeyye, (2024). “Dijital Çağda Siyasal: Şahit, Şahitlik ve Şahitlik Çağı Üzerine Düşünceler”. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*. Yıl: 20 Sayı: 67. (104-125)

muhafazakârdüşünce • yıl: 20 - sayı: 67 • Temmuz-Aralık 2024

DİJİTAL ÇAĞDA SİYASALLIK: ŞAHİT, ŞAHİTLİK VE ŞAHİTLİK ÇAĞI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

SÜMEYYE SAKARYA

Özet

7 Ekim Aksa Tufanı'nın başlattığı siyasal hareketlenme sonucu İsrail-Filistin meselesinde İsrail'in meşruiyetini kaybettiği bir kopuşa sebep olması, "Eğer dijital bir çağda yaşamasaydık ve olup biten canlı yayında izlenmeseydi siyasal anlamda 7 Ekim bu etkiyi yaratabilir miydi?" sorusunu gündeme getirmektedir. Eski soykırımların serencamına bakarak kolaylıkla "Hayır" cevabını verebileceğimiz bu sorunun bizi götürdüğü esas soru dijital bir çağda siyasallığın ve siyasal eylemin ne ve nasıl olabileceğidir. Zira pek çok sürekliliğe rağmen dijitallik, şahitliği merkezileştirmesi bakımından yeni bir siyasallık ortaya çıkarmaktadır. Bir siyaset teorisi denemesi olan bu çalışmada, dijitalleşme bağlamında şahitlik ve siyasallık arasındaki ilişkinin neredeyse aynılışmaya varan değişimi incelenmektedir. Bunun için öncelikle, Annette Wieviorka'nın Holokost anlatısında şahidin rolünü ele aldığı Şahidin Çağı (2006) adlı eseri aracılığıyla dijital çağ, şahitlik çağı ve siyasallık arasındaki ilişkiler üzerine bir girizgâh sağlanmaktadır. Ardından siyasallığın ve siyasal eylemin ne olduğu ve şahitlikle ilişkileri temelcilik-sonrası siyaset teorisi Hannah Arendt ile tartışmaya sokularak irdelenmektedir. Son olarak da şahitliğin ne olduğu, siyasal bir eylem olarak şahitliğin nasıl gerçekleştirilebileceği ve dijital çağın bu nasıla getirdiği imkânlar ve sınırlılıklar sorgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dijital Çağ, Şahitlik Çağı, Şahitlik, Siyasal, Siyasal Eylem, Hannah Arendt.

Giriş

İsrail'in 17 Ekim 2023'te El-Ehli Baptist Hastanesini bombalaması pek çoğumuz için 7 Ekim sonrası ilk kırılma noktalarından birisi oldu: Kafasının yarısı olmayan bir bebek bedenini kameralara tutan eller, bir sedyeye yan yana dizilmiş 6 çocuk cesedi ve bir grup doktorun, hastanenin bahçesinde, cesetlerin arasından yaptığı basın açıklaması... Zombi filmlerinde dahi göremeyeceğimiz bu sahnelerin sayısı ve şiddeti zamanla giderek arttı ve izlediğimiz haberler ve sosyal medya akışlarımız “uygunsuz veya rahatsız edici görüntüler” uyarılarıyla doldu. Ancak buna paralel olarak, İsrail'e karşı öfke, protestolar, boykot ve hatta yaptırımlar da artmaya başladı. Dünyanın dört bir yanında insanlar sokaklara döküldü. Düne kadar terörist kabul edilen Hamas küresel ölçekte bir direniş gücü olarak adım adım meşruiyet kazanırken İsrail, uluslararası arenadaki desteğini kaybetme sürecine girdi. Özetle 17 Ekim hastane saldırısı da dâhil bu sürecin tetikleyicisi olan 7 Ekim Aksa Tufanı, İsrail-Filistin meselesinde “psikolojik ve epistemolojik bir kopuşa” yol açarak “söylemsel üstünlüğün Filistin'e geçmesine” neden oldu (Merican, 2023: s. 88). Peki, eğer biz yani birileri olup biteni böyle canlı yayında izlemeseydi 7 Ekim şu an bildiğimiz anlamda 7 Ekim olabilir miydi ve küresel ölçekteki bu siyasal hareketlenmeye yol açabilir miydi? Soruyu daha kapsayıcı ve basit bir hâle getirecek olursak: Eğer dijital bir çağda yaşamayıydık siyasal anlamda 7 Ekim, 7 Ekim olabilir miydi? Dijitalliğin henüz bu kadar hayatın merkezinde olmadığı dönemlerde yaşanan soykırımların serencamına; yıllarca bir tepkiye ve değişime sebep olamayışlarına bakıldığında, her ne kadar Filistin'deki soykırım hâlâ devam ediyor olsa da bu soruya “Hayır” cevabını vermek zor değil. Bu cevap da bizi siyaset teorisi bakımından çok daha temel bir soruya götürmektedir: Dijital bir çağda siyasallığın ve siyasal eylemin ne ve nasıl olabileceği sorusu. Zira 7 Ekim'in de gösterdiği üzere soykırımların devam edebilmesi gibi pek çok sürekliliğe rağmen dijital bir yandan da şahitliği daha da merkezileştirmesi bakımından yeni bir siyasallık ortaya çıkarmaktadır. Bir siyaset teorisi denemesi olan bu yazıda, dijitalleşme bağlamında şahitlik ve siyasallık arasındaki ilişkinin neredeyse aynışmaya varan değişimi tahlil edilmektedir. İlk bölümde, Holokost anlatısında şahidin evrimini ele alan tarihçi Annette Wieviorka'nın *Şahidin Çağı* (2006) adlı çalışması üzerinden dijitalleşmeyle birlikte şahitliğin rolünün nasıl değiştiği gösterilerek siyasal anlamda da dijital çağın bir şahitlik çağı olduğu ve dolayısıyla da siyasallığın tek değilse bile en etkili yolunun şahitlik olduğu ileri sürülmektedir. Bu iddiadaki siyasallığın ne olduğu ve şahitlikle arasındaki ilişkinin irdelendiği ikinci bölümde de temelcilik-sonrası siyaset teorisi

Hannah Arendt ile tartışmaya sokularak siyasal (eylem), bir kim-in, eylem ve konuşma aracılığıyla kamusal alanda, diğerlerinin huzurunda-şahitliğinde, kolektif bir antagonizmaya sebep olacak şekilde açık edilmesi olarak tanımlanmakta ve şahitliğin de bu açık edişin yollarından birine dönüşebileceğini iddia edilmektedir. Üçüncü bölümde ise; şahitliğin ne olduğu, siyasal bir eylem olarak şahitliğin nasıl gerçekleştirilebileceği ve dijital çağın bu nasıla getirdiği imkânlar tartışıldıktan sonra, makale dijital çağın sınırlılıklarının da sorgulandığı sonuç bölümüyle bitirilmektedir.

Bir Şahitlik Çağı Olarak Dijital Çağ

Holokost anlatısında “şahit” ve “şahitlik” her zaman bir yer tutmuş olmasına rağmen zamanla bu “yer” genişlemiş ve psikoloji, tarih ve edebiyat gibi akademik disiplinlerden gündelik hayatın içindeki medya, sanat ve müzecilik gibi alanlara kadar pek çok kulvarda şahitliği öne çıkaran çalışmaların sayısı beklenmedik bir şekilde artmıştır (Agamben, 1999; Jockush, 2012; Laub ve Hamburger, 2017; Levine, 2006; Trezise, 2013). Şahidin ve şahitliğin Holokost anlatısı bağlamındaki bu serüvenini inceleyen tarihçi Annette Wieviorka (2006) (Fransızcası 1998’de basılmıştır), anlatının tarihinde birbirini izleyen üç evre tespit eder: Batmakta olan bir dünyanın şahitleri, şahidin gelişi ve şahidin çağı. İlk evre, soykırımda hayatını kaybedenlerin tanıklıklarının gün yüzüne çıktığı dönemdir. Yıkıntıların arasından bulunan veya bir tanışa emanet edilip yarına ulaştırılan getto arşivlerinin kalıntıları, mektuplar, günlükler, kişisel kronikler, hikâyeler, anılar, romanlar ve şiirler... Bu yazıların hepsi birbirinden çok farklı olmasına rağmen ortak bir yanları vardır: “Bunlar, mezarın ötesinden gelen yazılardır” (Wieviorka, 2006, s. 19).¹ Ait olduğu toplulukla, kültürle ve dille (Yiddiş) birlikte yok olup gideceklerini fark eden insanlar, bu yok oluşa ve unutulmuş yazarak baş kaldırırlar (Wieviorka, 2006, ss. 22-27). Fakat bu anılar, kamusal alana nüfuz edemezler ve siyasal açıdan çok bir manaları yoktur. Şahitliğin, “kişisel anlamlarının ötesinde bir anlam ifade etmesi” için “siyasal iklimin değişmesi” ve Holokost’u hatırlamanın “ehemmiyetinin toplum tarafından fark edilmesi” gerekecektir (Wieviorka, 2006: 55). Anlatının tarihindeki ikinci evreye işaret eden bu değişiklik, Eichmann davasıyla (1961) başlar ve “şahit” sosyal bir figür olarak doğar. Bu davayla birlikte soykırım artık Yahudi kimliği inşasında merkezleşir ve Holokost’un anısı dünya çapında bir kamusallaşma sürecine girer (Wieviorka, 2006: 56).

1 Aksi belirtilmedikçe, metindeki çeviriler bana ait.

Peki başta Nürnberg Duruşmaları (1945-1946) olmak üzere Avrupa'nın pek çok yerinde görülen Holokost davaları, Nazilerin savaş suçlusunu belgelemesine ve bazı savaş suçlarının idamıyla sonuçlanmasına rağmen neden Eichmann davasının küresel düzeyde yarattığı siyasal ve sosyal etkiyi yaratamamıştır? Wieviorka bu etkiyi, duruşmanın şahitliği ve şahitleri merkeze almasıyla açıklar. Nürnberg'de de şahitler vardır ancak ifadeleri dikkat çekmemiş ve istisnalar hariç basında yer almamıştır. "Şahitler, hikayelerini anlatmaları, hakimleri ve duruşmada hazır bulunan halkı etkilemeleri için değil, esas olarak, yazılı belgelerin içeriğini doğrulamaları, yorumlamaları ve tamamlamaları için çağırılmışlardır" (Wieviorka, 2006: 67). Bunun sonucunda da Eichmann başsavcısı Gideon Hausner'in ifadesiyle "belge yığınları arasına serpiştirilmiş, toplama kampı dehşetinin birkaç filmi ve şahidi" ile Nürnberg, "insanların kalbine ulaşmayı başaramamıştır" (Akt. Wieviorka, 2006: 68). İnsanların, özellikle de İsraili-Yahudi gençlerin kalbine ulaşmak ve "olanlarla ilgili tüm hakikatin" öğrenilmesini sağlamak isteyen Hausner, Eichmann davasını "bir yerine iki ana sütun" üzerine kurar: "Belgeler ve sözlü kanıtlar" (Akt. Wieviorka, 2006: 68). Nürnberg'in ilkinin sağladığını da hesaba katarak Hausner, bunlardan ikincisini bilinçli bir şekilde duruşmanın merkezine koyacaktır:

Olayların mahkemede yeniden canlandırılabilmesi ve böylece İsrail halkına ve genel olarak dünyaya aktarılabilmesi esas olarak şahitlerin ifadeleriyle mümkün oldu ... böylece, Nazi belgelerinden ortaya çıkan, fantastik, inanılmaz bir tezahür olarak kalmayacaktı. ... Bunu somutlaştırmanın tek yolu, davanın çerçevesinin izin verdiği kadar çok sayıda hayatta kalan şahit çağırarak ve her birinden gördüklerinin ve yaşadıklarının küçük bir parçasını anlatmalarını istemektir. Tek bir tanığın anlattığı belirli bir dizi olayın hikayesi, hâlâ görselleştirilebilecek kadar somuttur (Akt. Wieviorka, 2006: 69-70).

Hausner dediğinde haklıdır ve dijitalleşen çağın imkânlarını da kullanarak amacına erişme konusunda başarılı olur. Mesela, Auschwitz'ten kurtulduktan sonra anılarını kaleme alan Georges Wellers, mahkemede kitabındakilerden çok farklı şeyler anlatmamasına rağmen radyo ve televizyon canlı yayınları sayesinde ifadesi, kitabınınkinden çok daha büyük bir yankı uyandırır. Benzer şekilde, zaten anılarını yayınlamış ve daha önce farklı mahkemelerde şahitlik etmiş Ka-tzetnik'in, ifadesini verirken bayılması, davanın televizyonda en çok paylaşılan sahnesine dönüşür ve önemli bir etki yaratır (Wieviorka, 2006: 79-80). Bu gibi örnekler şahidin gelişine yani şahidin sosyal bir figür olarak doğduğu, anlatının ikinci dönemine işaret etmektedir. Zira davanın asıl meselesi "Eichmann" olması gerekirken kendisi, bir anlamda kamusal

açından gölgelenir ve tüm dikkatler şahitlere odaklanır. Dava, Hannah Arendt'in ifadesiyle, tam bir "şov duruşması" olur (2006: 4-9). Medya sayesinde tüm dünya artık şahitlere şahitlik etmekte ve onları izlemek istemektedir. Böylece, Eichmann davasıyla şahit "hafızanın bir tecessümü" hâline gelerek verilmek istenen dersin temel aracına dönüşür ve Holokost, şahitler sayesinde siyasi bir etki yaratır (Wieviorka, 2006: 88).

1970'lerle birlikte, Holokost'la ilgili görsel-işitsel tanıklık arşivlerinin ve projelerinin çoğalmasıyla da anlatının üçüncü evresi olan "şahidin çağı" (The Era of the Witness, L'ère du témoin) başlar. 1968 öğrenci hareketleri ve medyanın artan gücü; sıradan, dışlanmış, "sokaktaki adamın" hikâyesini odağa taşımıştır zaten. Bu da, Holocaust adlı televizyon dizisinin de etkisiyle 1970'lerin sonuna doğru, soykırımdan hayatta kalanların şahitliklerinin-ifadelerinin videoya kaydedilmesi fikrini ortaya çıkarır (Wieviorka, 2006: 96-98). Sadece Yale Üniversitesindeki projelerde bile özellikle de Fortunoff Holokost Şahitlikleri Video Arşivinde, 1995 yılına gelindiğinde yaklaşık 10.000 saatlik röportaja tekabül eden 3.600 civarı tanıklık toplanmıştır. Bu tanıklıkların kayda alınmasında ise stüdyo ortamından, röportajı yapacakların tarihçiler ve psikanalistler tarafından eğitilmesine kadar şahitleri merkeze alan ve seslerinin duyulmasını amaçlayan bir yaklaşım geliştirilmiştir. 1994'te, yine anlatıda bir kırılma yaratan Schindler'in Listesi (1993) filminin yönetmeni Steven Spielberg, bu projelerin bir diğer örneği olan Shoah'tan Hayatta Kalanlar Görsel Tarih Vakfı'nı (Survivors of the Shoah Visual History Foundation) kurar ve yine sadece 1995 yılına kadar, 20.000'den fazla kayıt toplanır (Wieviorka, 2006: 108-112). Projelerin tamamı modern teknolojilerin ve dijitalleşen dünyanın anlatıyı ve etkisini nasıl şekillendirdiğini göstermesine rağmen Spielberg'in projesi, daha doğru bir deyişle hayali, bu bakımdan en mühimdir. Şahit videoları dijitalleştirilip erişilebilir bir sunucuda indekslenmek istenir. Projenin amacı, eğitilmesi planlanan gençlerin "bir indeks yardımıyla, bilgisayar ekranında" bu tanıklıklara ve fotoğraf, harita ve soyağacı gibi ilgili detaylara ulaşabilmeleridir (Wieviorka, 2006: 116). Wieviorka, 1998 Nisan itibarıyla Spielberg Vakfı veri tabanında 1.600 kayıt olduğunu söyleyerek proje sahiplerinin, "Hâlâ kitaplar kullanan öğretmenler için CD-ROM'lar, bilgisayar ağları ve belgeseller gibi materyaller hazırlıyoruz" dediklerini aktarmakta ve tarih eğitiminde "yazılı olanın", "modern teknolojiler" için terk edildiğini iddia etmektedir (Wieviorka, 2006: 117). Dijitalleşmenin verdiği imkânlarla yaşanan bu "şahitlik patlaması" (Wieviorka, 2006: 140) bir açıdan şahitlere var olduklarını, ciddiye alınıp dinlendiklerini hissettirirken bir yandan da dönemin siyasal ikliminin amaçları

doğrultusunda şahitleri araçsallaştırarak “yaşayan belgelere” dönüştürmüştür (Wieviorka, 2006: 129). Ancak her iki durumda da şahitler Holokost anlatısını kamusalılaştıran ve siyasal bir etki yaratmasını sağlayan “sosyal figürler” olmanın ötesinde direkt anlatının kendisi olmuşlardır. Özetle, anlatıda artık şahidin çağına geçilmiştir.

Wieviorka'nın, Holokost anlatısı ve şahitlik arasındaki ilişkiye yaklaşımını şekillendiren temel kaygı, şahitlik ve tarih disiplini arasındaki ilişkiyi anlamak olsa da çalışması siyasallığın anlaşılması için de en az iki açıdan önemlidir. İlk olarak çalışma, şahitlik ve siyasallık arasında mecburi bir ilişki olduğunu açığa çıkarmaktadır. Öncelikle; kitap, soykırım sonucu yok olacaklarını anlayan bir topluluğun, şahitliklerini, unutulmaya karşı var olmalarının tek yolu olarak kaleme aldıklarını tespit etmektedir. Bu tespit de siyasalın da ötesinde direkt varoluş ve şahitlik arasında zorunlu bir bağ ortaya koymaktadır. Ancak bu zorunluluğa zaten ilgili literatürde yeterince değinilmiştir (Agamben, 1999; Laub, 1992; McAfee, 2005; Oliver, 2001). Mesela; Giorgio Agamben, kamplardan kalanların ifadeleri üzerinden şahitliği incelediği, alandaki en bilindik eserlerden biri olan, *Auschwitz'den Artakalanlar: Şahit ve Arşiv*'de, şahit olma fikrinin, bazı kamp sakinleri için hayatta kalmanın tek sebebi ve bazen de yolu olduğunu göstermektedir (1999: 15-17). Fakat Wieviorka'nın, Eichmann davası şahitlerinin ve video arşivlerinin başta İsrail-Yahudi kimliğine olmak üzere küresel topluma olan etkisini ve anlatıyı şekillendirme gücünü gözler önüne sermesi, sadece şahitlik ve varoluş değil şahitlik ve siyasallık arasındaki mecburi ilişkiyi de netleştirir. Siyasal varoluş da bir şekilde şahitliğe bağlıdır.

İkinci olarak çalışmanın şartlarla birlikte şahitliğin rolünün ve etkisinin nasıl değiştiğini anlatması, siyasallığın nasıl değiştiği, değişebileceği hatta değişmesi gerektiği konusunda da bize ipuçları sunar. Zira şahitlik ve siyasallık arasındaki zorunlu ilişki, değişen şahitlikle birlikte siyasallığın da değişeceğine işaret etmektedir. Ancak bu makale açısından daha da mühimi; kitabın, dijitalleşmeye paralel olarak siyasallık-şahitlik bağının giderek arttığını ve şahitliğin siyasallığın tek olmasa da temel yoluna dönüştüğünü ima etmesidir. Bu bir ima ile sınırlıdır çünkü Wieviorka'nın siyasallıkla ilgili bir iddiası olmadığı gibi kendisinin odağı dijital çağ da değildir. Belki Frank Möller'in (2010) Wiewiorka'nın “şahidin çağı” tespiti üzerinden Ruanda (1994) soykırımını fotoğraflara referansla incelediği çalışması, bu imanın bir iddiaya dönüştüğü duruma örnek gösterilebilir. Günümüzde siyasal alanın büyük ölçüde görüntülerle (image) inşa edildiğini, dolayısıyla da görsel temsilleri üretilmemiş kurbanların siyasal açıdan var olamayacağını öne süren Möller (2010: 118-120), soykırım sonrası çekilen fotoğrafların, onları görenleri

tüketici seyirciden, kendisini gördükleriyle ilgili sorguya çekip sorumluluk alan katılımcı şahitlere dönüştürmeye yardımcı olabileceğini iddia eder. Bu açıdan da Möller, Wiewiorka'nın siyasallık, şahitlik ve dijitallik arasında ima ettiği ancak göstermediği veya kurmadığı bağı inşa etmeye daha da yaklaşır.

Öte yandan, Wiewiorka bu bağı göstermese de çalışmasının son bölümündeki “Şahitlik patlaması nasıl açıklanabilir? Bu kadar çok zaman ve para gerektiren bu video tanıklıkları koleksiyonunu motive eden şey nedir?” (2006: 140) sorularına verdiği cevap dijital çağda şahitliğin arkasındaki motivasyonu ve siyasallıkla şahitlik arasındaki neredeyse aynılığa varan kaçınılmaz ilişkiyi anlamlandırmamız yönündeki ilk adımı atmaktadır. Daha net bir ifadeyle, bu sorulara verdiği cevap, “Dijital bir çağda siyasallığın tek değilse bile en etkili yolu neden şahitliktir?” sorusuna da cevap vermektedir. Wiewiorka, bunun için kitaplarda yazılı olan ve medyada olan ayrımı yapar ve yazılı kelimelerde söz konusu olan “ölenlerin adı ve hatırası” iken “Video arşivlerinde söz konusu olan, yaşayanlar, hayatta kalanlardır.” der. Bu ikisinin farklı etki yaratmasını da modern “toplumun ve medya işleyişinin kalbinde yer alan” “yakınlık” (intimacy) kavramı üzerinden açıklar (Wiewiorka, 2006: 141-142). Radyo, özellikle de televizyon, yazının aktarmadığı bir yakınlığı ve mahremiyeti aktarabilmektedir. Medya aracılığıyla, kitaplarda aklımıza ve hayal gücümüze bırakılan duyguları, tepkileri, ağlayan gözleri ve acılı bakışları görüp titreyen sesleri duyabiliriz. Böylece de videolardaki “şahitlik akla değil kalbe hitap eder” (Wiewiorka, 2006: 143). Bu açıdan Wiewiorka'nın çalışması sadece dijital çağın bir şahitlik çağı olduğunu göstermekle kalmaz, bunun neden kaçınılmaz olduğunu da açıklamış olur. Dolayısıyla da merkeze koyduğu şahitlikle birlikte, dijital çağda siyasallığın kavramsallaştırılmasına bir girizgâh yapmamızı da mümkün kılar. Her ne kadar çalışmasının bağlamı, bütünlüğü ve kapsayıcılığı sebebiyle elinizdeki metinde bu iddialar Wiewiorka'nın kitabı üzerinden ileri sürülse de benzer argümanları parça parça da olsa literatürdeki başka eserlerde de görmek mümkündür (Attwood, 2008; Birmingham, 2008; Hogervorst, 2020; Peters, 2001). Mesela yine bir tarihçi olan Bain Attwood da yaşadığımız çağı bir “şahitlik çağı” (age of testimony) olarak adlandırmakta ve tarih-yazımında şahitlere daha önce görülmemiş bir önem atfedildiğini ve artık bu kişilerin “tarihin vücut bulmuş hali olarak” değerlendirildiğini dile getirmektedir. Ona göre de bu “şahitlik çağının” sebebi insan hakları söyleminin ve tanınma siyasetinin gelişmesi, “anıdalık hissine (sense of immediacy) imkân veren kurumların ve teknolojilerin yaygınlaşması ve kamu kurumlarında, özellikle de medyada “yakınlık kültürünün” (culture of intimacy) baskın hale gelmesidir” (Attwood, 2008: 75).

Wieviorka gibi Attwood da şahitlik çağının gelişinde özellikle “konuşulan ve resimli olanın kaydedilmesi ve iletilmesinde yeni biçimlerin yaygınlaşmasına ve televizyon gibi yeni kurumların ortaya çıkmasına” yani dijitalliğe vurgu yapmaktadır (2008: 78).

Özetleyecek olursak dijital çağın, modern toplumun ve medyanın merkezinde olan “yakınlık” duygusunu şahitlik üzerinden ulaşılabilir ve paylaşılır kılması, şahitliği de doğal olarak dijital çağın kalbine yerleştirir. Bu şekilde dijital çağ bir şahitlik çağına dönüşür. Şahitlik çağında ise, doğal olarak siyasallığın en etkin yolu şahitlik olacaktır. Bu da demektir ki şahitlik bir siyasal eylem şeklini de alabilir. Ancak daha da önemlisi, dijital çağda siyasal eylemin şahitlik şeklini sadece alabileceği değil mümkün olduğu keredede alması da gerektiğidir. Zira aksi takdirde eylem, “siyasal” eylem vasfını haiz olması için şart olan “siyasal” etkiyi yeterince yaratamaz ve “siyasallığı” kazanamaz çünkü kalbe yeterince hitap edemez. 7 Ekim’in çok kısa sürede dünya çapında bir etki yaratması ve yetmiş yıllık bir anlatıda kırılma noktası oluşturması da aslında bu iddiaları doğrular niteliktedir. İsrail, 7 Ekim’den beri gerçekleştirdiği şiddet eylemlerinin büyük bir çoğunluğunu yıllardır zaten gerçekleştirmektedir. Bombalamalar, yangınlar, işkenceler ve bunların sonucunda oluşan vahşet “görüntüleri” yeni değildir. Fakat dijitalleşmenin bu kadar ileri olmadığı ilk dönemler için bu görüntüler yeterince görülemediğinden 7 Ekim’in hemen öncesi için de büyük ölçekli ve süreklilik arz eden bir siyasal hareketlilik uyandıracak kadar sık görülmemiştir. Sonuç olarak küresel boyutta yeterli bir şahitlik, dolayısıyla da kırılma etkisi yaratabilecek bir siyasal eylem olmamıştır. 7 Ekim’e kadarki süreçte, daha ziyade siyasal bir eyleme dönüşmemiş şahitlikler -filmler, şiirler, anılar gibi- ya da tam anlamıyla şahitliğe dönüşmemiş veya sınırlı bir şekilde dönüşmüş siyasal eylemler -boykotlar, Nakba anma gösterileri gibi- olmuştur. Ancak 7 Ekim sonrasındaki görüntüler, şiddetin, yaşamın ve ölümün en uç hâlini inkâr edilemez bir mahremiyette ve yakınlıkta gözler önüne sererek insanların kalbine hitap etmiş ve şahitliği kaçınılmaz bir hâle getirmiştir. Bu da şahitliklerin siyasal eyleme ve siyasal eylemlerin şahitliğe dönüşüp birbiriyle aynılaştığı sayısı ve etkisi giderek artan bir dizi hareketliliğe sebep olmuştur. Fakat hem Wieviorka hem de 7 Ekim üzerinden ortaya koyduğum bu düşünceler, bu hâlleriyle, bir tespitten ziyade birer iddia olarak kalmak durumundadır. Çünkü siyasallığın ve siyasal bir eylem olarak şahitliğin bir tarihçinin geriye dönük tespitlerinin ötesinde ne olduğu, dijital bir çağda siyasal bir eylem olarak şahitliğin nasıl mümkün olabileceği, dijitalleşmenin siyasallık ve şahitlik ilişkisine katkısının ve getirdiği sınırların ne olduğu gibi,

aslında siyaset teorisinin kapsamındaki ve bu iddiaların temellendirilmesi için cevaplanması gerekli olan sorular henüz cevaplanmamıştır. Dolayısıyla esas olarak siyasallığın, siyasal eylemin ve şahitlikle aralarındaki ilişkinin ne olduğu ve şahitliğin, özellikle de dijital bir çağ bağlamında nasıl olabileceği ne olup ne olmadığı ve bunun sınırlılıkları üzerinde durmak gerekir.

Siyasallık, Siyasal Eylem ve Şahitlik

19. yüzyılla birlikte siyaseti, toplumun doğal kanunlarına ve bir öze ve temele bağlı olarak işleyen bir “alt sistem” şeklinde gören pozitivist anlayış sorgulanmaya başlanır ve yeni bir yaklaşım doğar. Toplum; özü olmayan dolayısıyla da her an değişebilir, tamamlanmamış bir fenomen olarak gören bu yeni yaklaşımla birlikte de toplumsal değişimin sağlayıcısı olarak yorumlanan siyasallık kavramı ön plana çıkar (Kaya, 2018: 117-118). Siyasal siyasetten ve sosyal olandan ayıran bu yaklaşıma göre, siyaset ve sosyal; yasalar, düzenlemeler, kurumlar gibi daha gündelik işleyişe dair gelenekselleşmiş, tortulaşmış şeylerle ilgili iken siyasal, bunların kurulma, değişme ve temellenme süreçleriyle ilgilidir. Dolayısıyla pozitivism karşıtı bu yeni bakış aynı zamanda temelcilik-sonrasıdır ve kesin, sabit, nihai ve evrensel temelleri reddeder. Aksine, sosyal ve siyasal olan her şey olumsaldır ve devinim hâlinindedir. Esas olan temel değil, durmadan devam eden bir temellenme ve inşa sürecidir. Bu da siyasalın, siyaset ve topluma karşı öncelenmesine sebebiyet verir. Zira siyasal, toplumu ve siyaseti inşa eden şeydir (Marchart, 2007).

Carl Schmitt, Paul Ricoeur, Alain Badiou, Ernesto Laclau, Chantal Mouffe, Jacques Rancière, Jean-Luc Nancy ve Claude Lefort gibi isimler, temellerin varlığına karşı çıkmak suretiyle özerk ve kurucu bir kavram olarak siyasal teorilerinin merkezine koyan düşünürlerden sadece birkaçıdır. Ancak kavramsallaştırmalarında belirli benzerlikler olsa da siyasalın hepsi tarafından kabul edilebilecek net bir tanımını yapmamıza izin vermeyen farklılıklar da mevcuttur. Bu farklılıkları da göz önünde bulunduran Ali Kaya, başta zikredilen isimlerde olmak üzere temelcilik-sonrası bu literatürde siyasalın kavramsallaştırılmasındaki “ortak vurguları” dört ana başlık altında toplar:

- 1- *Siyasal*, bir çatışma ve mücadele alanıdır ve bunun sonucunda sürekli antagonistik ilişkiler üretir.
- 2- *Siyasallık*, rasyonel bir zeminde müzakere ve uzlaşma değildir, *siyasallık* karar verilemezlik zemininde karar vermektir.
- 3- *Siyasal* sosyal ayrımlıdır, *siyasal olan* tüm toplumsal ilişkilere içkindir.
- 4- *Siyasal*, kimlikleri verili ve özcü bir şekilde ele almaz, kimlikler siyasal süreçte belli talep ve söylemler etrafında inşa edilir ve bu kimlikler kolektif kimliklerdir (Kaya, 2018: 118).

Kaya'nın bu değerlendirmesini takiben yapılacak bir siyasallık tanımını, Hannah Arendt'a başvurarak tartışmak; "Siyasal eylem nedir?" ve "Dijital bir çağda bir siyasal eylem olarak şahitlik nasıl mümkündür?" sorularına cevap vermeye yardımcı olacaktır. Zira Arendt, Aristoteles'in praxisi üzerinden siyasalı, "siyasal eylem" olarak şahitler önünde gerçekleştirilen bir performans olarak tanımlamakta ve bu eylemi kendi siyaset teorisinin merkezine koymaktadır (Villa, 1995). Dolayısıyla da Arendt; siyasallığı, siyasal eyleme; siyasal eylemi de şahitliğe doğru açarken gerekli olan teorik arka plan konusunda bir başlangıç sağlamaktadır. Ancak hem siyasallık ve siyasal eylem tanımının antagonizmayı dışarıda bırakması hem şahitliği ve siyasallıkla olan bağı yeterince kuramsallaştıramaması ve hem de siyasal kimlik inşasında, bireyselliğe ve ne olduğunu tam olarak izah edemediği şahitliğe siyasallığı arka planda bırakacak derece gerçekten uzak bir rol yüklemesi, Arendt'a ciddi sınırlılıklar getirerek katkısının bir başvurunun ötesinde olmasına da engel teşkil etmektedir. Bu açıdan Arendt'ın çalışmaları bir dayanaktan ziyade ancak tartışmayı başlatan ve eleştirisi üzerinden yeni bir siyasal eylem kavramsallaştırması yapılacak olan bir muhatap olarak işlev görebilir. Bu da büyük ölçüde şahidin, Arendt'ın siyasal eylemindeki yerini genişletmek hatta duruma göre ters çevirmek ve antagonizmayı bu siyasallığın ve siyasal eylemin kalbine koymak suretiyle yapılabilir.

Arendt siyasal eylemi, kişinin, diğerlerinin huzurunda-şahitliğinde, kendi biricikliğini, "kim" olduğunu, konuşma ve eylem aracılığıyla açık etmesi olarak tanımlar ve gerçekten insan olmanın tek yolunun bu olduğunu iddia eder: "... konuşmadan ve eylemden yoksun bir yaşam ... dünya için kelimenin tam anlamıyla ölüdür; artık insanlar arasında yaşanmadığı için insan yaşamı olmaktan çıkmıştır" (Arendt, 1998: 176). Siyasallık ve dünyevi anlamda varoluş için diğerlerinin huzurunda yani "insanlar arasında" bulunma gerekliliği, şahitlikle siyasallık arasında zorunlu bir ilişki varsaymaktadır. Fakat Arendt, bunu biraz daha ileri taşıyarak, "başkalarına bu kadar açık ve net bir şekilde görünen 'kim'in kişinin kendisinde saklı kalması daha olasıdır" der (Arendt, 1998: 179). Zira eylemin "anlamı, asla aktöre kendini ifşa etmez" ve "eylemde bulunan kişi ne yaptığını asla tam olarak bilmez" (Arendt, 1998: 233). Eylemle ortaya çıkarılan, açık edilen anlam; kim-lik, biriciklik, eylemi gerçekleştirenden, açığa çıkan kim-den ziyade "diğerleri"; eylemi izleyenler, huzurunda eylemin yapıldığı kişiler tarafından görülür ve bilinir. Eylemi gerçekleştirenin kendi kim-liğini ve eyleminin anlamını bilmesi çok olası değildir. Bu açıdan da eylemcinin bir kim-lik inşa etmesi, insan olarak var olması, eylemi huzurunda gerçekleştirdiği kimselerin "şahitliğine"

bağlıdır. Ancak eğer “diğerleri” şahitlik ederse bir insan kimlik kazanabilir, yaşayan bir ölü olmaktan veya bir ölü'nün yaşamından kurtulup insan yaşamına sahip olabilir. Bu açıdan da “kim” yani kişinin kimliği ancak “ex post facto”, geriye dönük bir şekilde inşa edilir. Eylemi görenler, özellikle de tarihçiler, eylemde açığa çıkan kişi hakkında hikâyeler anlatırlar ve eylemci bu hikâyelerin “kahramanı” olarak bir varlık kazanmış olur (Arendt, 1998: 186). Eylemde açığa çıkarılan ancak o sırada değil gelecekte geçmişe doğru inşa edilecek olan “kim”, bu hikâyelerde “kahraman” olarak kurgulanan kişi olarak bu kimliği kazanır. Bu açıdan da eylem, “ikinci bir doğum” (Arendt, 1998: 176), bir başlangıçtır. Fakat “bu, bir şeyin başlangıcı değil, kendisi de yeni başlayan birinin başlangıcıdır”(Arendt, 1998: 177).

Arendt'in insanın dünyevi anlamda var olmasını diğerlerinin şahitliğine bağlaması, bu varoluşun aracı olarak gördüğü siyasal eyleme yüklediği vasıflarla ilgilidir. Burada temel olarak üç özellikten bahsedilebilir: Öngörülemezlik, tersine çevrilemezlik ve süreç olma vasfı. Öncelikle, siyasal eylem “ikinci bir doğum”, bir “başlangıç” olduğu için her yeni olan şey gibi mucizelere gebe dir. “Daha önce olmuş olanlardan beklenemeyecek yeni bir şeyin başlatılması, başlangıcın doğasında vardır” (Arendt, 1998: 177-178). Dolayısıyla da gündelik hayatımızı yürütmemizi mümkün kılan kesinliklere karşı gerçekleşen bu başlangıç, “her zaman bir mucize kılığında”, kesinlikleri sarsan bir öngörülemezlikle gerçekleşir (Arendt, 1998: 178). Başlayan şey hem geri alınmadığı hem de zaten var olan bir insan ilişkileri ağının içine düştüğü için tahmin edilemez olmasının yanı sıra tersine çevrilemez de olur. İçine düştüğü, “önceden belirlenmiş ilişkiler ağı”, eylemle eylemci arasındaki irade ilişkisini ortadan kaldırır ve eylem, artık huzurunda gerçekleştirilenlerin hafızasına emanet edilir. Böylece de eylem bir “süreç olma” özelliği kazanmış olur. Zira artık eylemi gerçekleştirenin veya herhangi bir kişinin kontrolünden çıkıp son insana kadar devam edebilecek bir süreç başlamıştır. Bu sürecin sonunun olmaması da eylemin anlamını ve eylemcinin kimliğini en açık şekilde görece kışının “tarihçi” olacağına delalet eder (Arendt, 1998: 192). Bu anlamda da tarihçi, eylemin ve eylemcinin var veya yok edilmesindeki en kilit şahide dönüşür. Zira tarihçi, bir eyleme ve o eylemle açık edilmiş bir kimliğe şahitlik ederek var olmasını sağlayabileceği gibi tercihen ya da mecburiyetten dolayı kör izleyici olarak onları yokluğa mahkûm edebilir veya yalancı şahitlik yaparak gerçekte olandan başka bir eylem ve kimlik yani başka bir gerçeklik yaratabilir.

Arendt'ın, kendi tanımladığı hâliyle şahide, özellikle de tarihçi olanına yüklediği bu “varoluşsal” görevin, bizi ve kendisinin siyasal eylem teorisini çıkarmaya sürüklediği noktalardan birisi ve bir şahitlik çağı olarak dijital çağı tartışan bu yazı için en önemlisi bu noktada devreye girer. Zira Arendt, bazı yazılarında bu ihtimallere nispeten değinse de meseleyi teorik bir zeminde ve tutarlı bir şekilde çözemez. Mesela hem *Siyasette Yalan* (Arendt, 1972) hem de *Hakikat ve Siyaset* (Arendt, 1968a) adlı makalelerinde Troçki'nin rolünü Rus Devrimi tarihinden silmek için adının tüm Rus tarih kitaplarından ve kayıtlarından silindiğinden bahseder. Yani kör izleyiciliğin ve yalancı şahitlik riskinin farkındadır. Ancak bu silme girişiminin tam anlamıyla başarılı olmayacağını da söyler. Çünkü Rusya, Troçki'nin “çağdaşlarının hepsini öldüremez ve dünyadaki bütün ülkelerin kütüphaneleri ve arşivleri üzerinde güç sahibi olamaz” (Arendt, 1972: 13). Günün sonunda Troçki'nin eylemine ve kimliğine şahit olan bir çağdaşı veya başka ülke kaynaklarını okuyan bir tarihçi ortaya çıkıp Troçki'nin hikâyesini anlatacaktır. Dolayısıyla her ne kadar bazı “şahitler” körlüğü veya yalancılığı tercih etse de hatta bunlar güçlü olsalar da günün sonunda hakikat ortaya çıkacaktır. Arendt bunu belki de en net şekilde Eichmann davasına yazdığı raporun sonunda ifade etmektedir: “... dünyada unutulmayı mümkün kılamayacak kadar çok insan vardır. Hikâyeyi anlatmak için her zaman bir kişi hayatta kalacaktır” (2006: 232-233).

Ancak Arendt'ın çıkmazı bu cevaba rağmen devam etmektedir zira hakikatin bir noktada ortaya çıkma ihtimali kamusal alana girişi belirli sebeplerle reddedilen veya sessizleştirilen kimselerin Arendt'ın tanımına göre, insan olarak var olamayacakları gerçeğini değıştir(e)mez (McAfee, 2005: 114). Örneğin hikâyenin soykırımla eş zamanlı anlatıldığı Filistin'de soykırım hâlâ devam etmektedir. Bu çıkmazı, Kaya'ya referansla sıraladığım siyasalın özellikleri üzerinden daha ayrıntılı bir biçimde açıklayabiliriz. Kaya (2018, 2022: 325-333), ilgili literatürde antagonizmanın siyasallığın kalbinde olduğunu söylerken ki bunu başta Carl Schmitt (2007) olmak üzere Ernesto Laclau (1990, ss. 5-59), Chantal Mouffe (2005, 2013) ve Jacques Rancière (1999) gibi teorisyenlerin hepsinde görürüz; Arendt düşmanlığı, çatışmayı, şiddeti tamamen siyasal dışında bırakır ve bunlardan birisi dâhil olduğu anda eylemin siyasal olmaktan çıktığını iddia eder. Antagonizmanın reddi Arendt'taki temel ve birinci problem iken ikinci problem, kimliklerin kolektifliğine dairdir. Temelcilik-sonrası yaklaşıma göre siyasal, “kimlikleri verili ve özcü bir şekilde ele almaz, kimlikler siyasal süreçte belli talep ve söylemler etrafında inşa edilir ve bu kimlikler kolektif kimliklerdir” (Kaya, 2018: 118). Arendt de eylemin gerçekleşmesi için bir kolektifliğin gerektiğini ve kimliklerin

süreçte inşa edildiğini ileri sürer. Ancak kolektiften ziyade bireysel kimliklerin inşasından bahsetmektedir. Her ne kadar siyasal bir eylem olarak değerlendirildiği Amerikan Devrimi örneği üzerinden “eylem, tek başına başlatılabilir de..., ancak ortak bir çabayla başarılabilir” dese de (Arendt, 1990: 174) şahitlerin hikâyeleriyle gerçekleşen siyasal kimlik inşasının bireysel de olabileceğini söyler. Hatta Troçki, Sokrates (1998: 186) ve özellikle de *Men in Dark Times (Karanlık Zamanlarda İnsanlar)* (1968b) gibi örneklerden de anlayabileceğimiz üzere Arendt için siyasal kimlik inşası konusunda esas olan bireysel kimliklerdir. Eylemde açık edilen ve sonra inşa edilen “kim” topluluktan ziyade bireyim kim-liğidir. Topluluk sadece ona şahitlik etmek ve onun hikâyesini anlatmak için oradadır. Arendt’taki bu iki problem aslında birbirleriyle bağlantılıdır. Farklılığın ve çoğulluğun antagonizmanın da kökeni olduğunu ve uzlaşının doğasının hegemonik bir mücadelede yattığını reddeden Arendt, “adalet, yani ne yapılması gerektiği meselesini” (Hannah Pitkin, Akt. Mouffe, 2013: 13) bir kenara bırakarak siyasal bireysel kimliklere odaklar. Bunun sonucunda da siyasallık dolaylı olarak bireyler arası rasyonel müzakereye ve iknaya, kamusal alan da bu müzakereyle ulaşılacağı varsayılan uzlaşının mekânına indirgenmiş olur (Mouffe, 2013: 9-13).

Arendt, antagonizmayı ve süreçte inşa edilen toplumsal kimlikler aracılığıyla gerçekleşen hegemonik mücadeleyi reddettiği için eylemi gerçekleştirenin dışındakilerin şahitliğini siyasalın merkezine koymak Arendt’in kendi teorisi için ciddi bir problem teşkil etmez. Troçki örneğinde de söylediği gibi “birileri” şahit olacaktır. Ancak Arendt’in göz ardı ettiği antagonizma ve hegemonya, bu “birilerine” karşı küresel bir hegemonyayı antagonizmadan dolayı kör şahitliğe itebilir. Daha da önemlisi, dili ve eylemleri hegemonya tarafından unutturulanların siyasal eylem gerçekleştirme ve var olma ihtimalleri ortadan kalkar. Zira konuştukları dili ve yaptıkları davranışı kimse anlamayacak, dolayısıyla da eylemleri aslında var olmayacaktır. Bir diğer deyişle, şahitler kör olmayı tercih etmediği zaman bile bir aktörün eylemi ve sözleri, şahitlerin görüp duyabileceği bir formatta olmadığı için eylem Arendt’a göre gerçekleşmemiş sayılacaktır. Aslında bu noktada Arendt’in şahit için varsaydığı tanımı ve konumu, antagonizmayı merkeze alan bir siyasallık anlayışına referansla değiştirmek bize bir çıkış noktası sağlar. Şöyle ki: Arendt, antagonizmayı ve hegemonyayı siyasalın dışında bıraktığı için hem her eylemin anlaşılabilirliğine hem de eylemi gören “diğerlerine” güvenebilmektedir. Dolayısıyla da eyleminin eylemi gerçekleştirmekten başka bir rolü olmasına gerek kalmaz. Ancak antagonizmayı siyasalın merkezine koyduğumuzda, kim-liği açık eden siyasal eylem aslında bir dost-düşman

ilişkinin tesis edilmesi anlamında gelir. Böyle olunca da “diğerlerinin” şahitliği otomatik olarak riskli bir hâle gelir zira hepsi olmasa bile içlerinden büyük bir kısmının düşman olma ihtimali doğar hatta gerekir. Peki öyleyse, eylemi kalıcı ve etkili kılacak ve eylemciye bir kimlik kazandıracak bir hikâyenin oluşabilmesi için şahitliği kim yapacaktır? Burada, eylemcinin kendisine de bir şahitlik hakkı ve statüsü vermek hatta duruma göre eylemin bizzat kendisini bir şahitlik olarak değerlendirmek Arendt’in içine düştüğü çıkmazdan bizi kurtarmakla kalmayıp antagonizma ve hegemonya gerçeğini de siyasalın kalbine yerleştiren yeni bir siyasallık ve siyasal eylem kavramsallaştırmasını mümkün kılar. Bu durumda da siyasallık yani siyasal eylem, bir kim-in eylem ve konuşma aracılığıyla kamusal alanda, diğerlerinin huzurunda-shahitliğinde kolektif bir antagonizmaya sebep olacak şekilde açık edilmesi olur ve şahitlik de bu açık edişin yollarından birine dönüşebilir. “Dönüşür” değil “dönüşebilir” zira şahitliklerin hepsi siyasal eyleme dönüşmek zorunda olmadığı gibi her siyasal eylem de şahitlik şeklinde olmak zorunda değildir. Mesela bazı isimlerin Nürnberg’deki şahitlikleri birer siyasal eyleme dönüşmemişken aynı isimlerin Eichmann davasında yaptıkları şahitlikler, izleyenler tarafından tekrar tekrar anlatılarak geri dönülemez bir değişim süreci başlattıkları için birer siyasal eyleme dönüşmüştür. Aynı şekilde, 25 Mayıs 2020’de Amerikalı beyaz bir polisin George Floyd’u öldürmesi de hiçbir şeye şahitlik etmeyen bir antagonizmdir. Fakat görenlerin şahitlik etmek için sokaklara dökülmesiyle beklenmedik ve geri dönülemez bir düşmanlık sürecini başlatması bakımından bir siyasal eyleme dönüşmüştür. George Floyd’u öldürme eylemi şahitlik olmayan bir siyasal eylem iken tetiklediği Black Lives Matter protestoları, antagonistik bir ilişki kurdukları bu eyleme bir şahitlik olmaları bakımından şahitlik olarak gerçekleştirilen siyasal eylemler olmuşlardır. Öte yandan şahitlik ve siyasallık arasındaki bu yakınlığın ve geçişliliğin gündeme getirdiği sorulardan birisi de şahitliğin ne-liği ve nasıllığı meselesine dairdir. Şahitlik görülüp duyulduğu, huzurunda bulunduğu iddia edilenin anlatısının ötesinde nedir ve bu anlatı, özellikle de dijital çağda, nasıl ve ne ölçüde eylemleştirilerek siyasallaştırılabilir?

Siyasal Eylem Olarak Şahitlik

Şimdiye kadar bu metinde kullanılan anlamıyla şahit için Türkçede, özellikle de akademik yazında ve İngilizce “witness”tan yapılan çevirilerinde “tanık” kelimesi tercih edilmesine rağmen “şahit” kelimesi, İslam kültüründeki kelime-işahadet ve şehitlikle olan bağı dolayısıyla özellikle tercih edilmiştir. Arapçada şehadet kelimesi, sözlük anlamı itibarıyla bir şeyin mahiyetini kesin

olarak bilmek, onu söylemek, ortaya çıkarmak ve hazır bulunmak gibi anlamlara gelmektedir (Atar, t.y.; Halil, 2018: 132-133; Topaloğlu, t.y.). İslam'a girmenin, yani Müslüman olmanın ilk ve temel şartı olan kelime-i şahadet, "Ben şahitlik ederim ki Allah'tan başka ilah yoktur. Yine şahitlik ederim ki Hz. Muhammed onun kulu ve elçisidir" sözü, şahitlik edildiği söylenenlerin doğruluğuna inanıldığı ve tanık olunduğu, bu hakikatin kati suretle bilindiği ve bu inanışın-bilginin de ifade edildiği anlamına gelir (Çelebi, t.y.; Halil, 2018: 135). Bu açıdan düşünüldüğünde Allah yolunda ölenler için kullanılan şehit ve bu durumu ifade eden şahadet, şehitlik kelimeleri de en genel anlamıyla bu şahitlik üzere yaşayıp canını vermek, Allah'ın böyle bir hayatı yaşayanlara vaat ettiği nimetlere tanıklık etmek veya böyle olduğuna (Allah ve melekleri tarafından) tanıklık edilen gibi anlamlara gelmektedir (Atar, t.y.; Halil, 2018: 135). Tanıklık ve şehitlik arasında benzer bir bağ Hristiyanlıkta da mevcuttur. Yunancada hem tanık hem de şehit için martis/martu(y)s kelimesi kullanılmaktadır. Kilise Babaları, şehitlik anlamına gelen martirium kelimesini, inançlarına tanıklık ederek zulüm altında ölen Hristiyanları isimlendirmek için bu kökten türetmişlerdir (Agamben, 1999: 26; Gürkan, t.y.). Mesela; Katolik Kilisesi kateşizminde (ilmihalinde) de şehitlik, "imanın hakikatine/doğruluğuna verilen yüce tanıklık: ölüme bile tanıklık etmek" olarak tanımlanır. "Şehit, ... ölen ve dirilen Mesih'e tanıklık eder. İmanın ve Hristiyan öğretisinin hakikatine/doğruluğuna tanıklık eder. Bir metanet eylemiyle ölüme katlanır" (Catechism of the Catholic Church, t.y., par. 2473). Bu açılardan bakıldığında şahitlik, en geniş anlamıyla, bir şeyin hakikat olduğunu bilip veya olduğuna inanıp bunu ifade etmek ve pratiğe geçirmek yani buna göre yaşamak ve duruma göre de bunun için ölmek demektir.

Bu şekilde düşünüldüğünde şahitlik basit bir sözlü anlatının ötesine geçerek tanımdaki şartları sağlayan her türlü eylem için kullanılabilir. Siyasal eylemi, bir kim-in eylem ve konuşma aracılığıyla kamusal alanda, diğerlerinin huzurunda-şahitliğinde, kolektif bir antagonizmaya sebep olacak şekilde açık edilmesi olarak tanımladığımızı hatırlarsak siyasal eylem olarak şahitlik de bir kim-in, hakikat olduğuna inandığı herhangi bir şeyi, kamusal alanda herhangi bir biçimde (eylem veya konuşma), kolektif bir antagonizmaya sebep olacak şekilde açığa çıkarması olur. 7 Ekim sonrası İsrail'e karşı Filistin'e destek amacıyla yapılan eylemlerin pek çoğu, zaten İsrail'e karşı kolektif bir antagonizmayı (düşman kimliklerini) da açığa çıkarıyor ve büyütüyor oldukları için şahitlik olarak siyasal eylem örnek verilebilir. Mesela İsrail'in bebekleri öldürdüğüne inanan insanların, bunun hakikat olduğunu kefenli bebek maketleriyle yürüyerek veya onları boykot edilen işletmelerin

önüne koyarak duyurmaları, “Ben bebeklerin öldürüldüğüne şahitlik ediyorum” diyen kimliklerinin kendilerini açık etmesidir. Benzer biçimde, tanka sapanla taş attıktan sonra dabke dansı yapan Filistinli gencin “taklidi” (mimesis) (Arendt, 1998: 187) üzerinden dabkenin, İsrail’in zulmünün ve Filistinlilerin direnişinin bir hakikat olduğuna inananlarca, protestolarda bu hakikatin bir şahitliğine dönüştürülmesi, İsrail’e olan düşmanlığın “performans” (Arendt, 1998: 205-206) üzerinden sergilenmesidir. 1967’de İsrail’in, işgal ettiği Filistin topraklarında Filistin bayrağını yasaklaması üzerine, bayrağın renklerini taşıyan karpuzun Filistinlilerin varlığına ve İsrail’in zulmüne bir şahitlik olarak “tekrar eden” (Arendt, 1998: 187) eylemlerce bir Filistin sembolüne dönüştürülmesi de şahitlik olarak siyasal eylemin büyük ölçüde sanatsal bir ifadesidir. Benzer eylem formları Holokost anlatısının siyasallaşmasında da görülmüştür. Mesela siyasal anlamda bir etki yaratan ve Arendt’in (2006: 4-9) tabiriyle bir “şov duruşması” olarak planlanan Eichmann davasında da başsavcı Hausner, mahkemeye çıkacak şahitleri, yüzlerce başvurunun arasından, hikâyesi ve hâliyle en iyi performansı sergileyecekleri bulmak için yaptığı “oyuncu seçmeleri” (casting call) gibi bir başvuru ve görüşme sürecinden sonra seçmiştir (Wieviorka, 2006: 71). Aynı şekilde, Schidler’s List filmi de çıktığı dönemde “altmış beş milyon evde” izlenerek benzer bir siyasal etki yaratmıştır (Wieviorka, 2006: 117).

Her ne kadar Arendt, iş-eylem sınırında büyük ölçüde işe yakın gördüğü için performatif olmayan sanatı siyasal eylemin dışında bıraksa da aslında daha kapsayıcı bir anlatı kavramsallaştırmasıyla bunların tamamının birer siyasal eylem olduğu görülebilir. Çünkü Arendt’in hem eylemciye hem de şahide emanet ettiği anlatı, her zaman bir eylem (performans ve taklit) veya bir söz olmak zorunda değildir. Arendt’in düşündüğünün aksine, elle üretilmiş, dolayısıyla kendisinin eylem değil “iş” olarak adlandırdığı bir sanat eseri de kim-i beklenmedik bir şekilde ortaya çıkarabilir veya önceki bir eylemde ortaya çıkan kim-in ve o eylemin anlamını başarılı bir şekilde aktararak şahitlik edebilir (Barbour, 2011: 639-641; Kristeva, 2001; McAfee, 2005: 119-121). Dolayısıyla da bir karpuz resmi çizmek dâhil her türlü “anlatı” bir şahitlik olarak siyasal eylem olabilir. Ancak bu örnekler, şahitlik olarak siyasal eylemin farklı biçimler alabileceğini göstermesi bakımından önemli olsalar da antagonizmanın en yumuşak kabul edebileceğimiz hâlleridir. Sonuç olarak da etkileri sınırlı kalmaktadır. Üstelik, bu sınırlı siyasal etkileri, dijitallik sayesinde oluşsa veya artsa da -mesela sapanlı gencin ve protestoların videoları gibi- bu örnekler, dijitalliğin gücünü yani bu çağı bir şahitlik çağına dönüştürdüğü gerçeğini de göstermekte yetersizdir. Bu açılardan

hem dijitalliğin hem de siyasallığın daha uç noktalarını gösteren bir şahitlik eylemi olarak belki de Aaron Bushnell'in, Vaşington İsrail büyükelçiliği önünde kendini Twitch'ten canlı yayınlayarak ateşe vermesinden bahsedebiliriz. Bushnell, eylemini gerçekleştirmeden önce, "Artık soykırımın suç ortağı olmayacağım. Aşırı bir protesto eylemine girişmek üzereyim. Ancak Filistin'de insanların sömürgecilerin ellerinde yaşadıklarına kıyasla bu hiç de aşırı değil. Yönetici sınıfımızın normal olduğuna karar verdiği şey bu." açıklamasını yapmıştır. Sonra da "Özgür Filistin!" diye bağırarak kendisini canlı yayında ateşe vermiştir (Donegan, 2024). Konuşması bakımından yaşamını, intihar gerekçesi bakımından da ölümünü, şahit olduğu ve gerçek olduğuna inandığı bir soykırımın hakikat olduğunun ikrarına dönüştürdüğü için Bushnell'in İsrail'e karşı düşmanlığını, dijital imkânlar sayesinde dünyanın huzurunda-şahitliğinde açık etmesi, siyasal eyleme dönüşmüş bir şahitliktir. Nitekim bu eyleme şahit olanlar da anma törenleri ve Bushnell'in hikâyesinin paylaşımı yoluyla hem Bushnell'e hem de şahitlik ettiği soykırıma şahitlik etmeye devam etmişlerdir.

Ancak Bushnell'in eyleminin kamusallaşarak siyasal eyleme dönüşmesini sağlayan dijitallik, gücünü asıl olarak soykırımı bizzat tecrübe edenlerin şahitliklerini ve şahadetlerini tüm dünyayla paylaşmaları üzerinden göstermektedir. Yürüyüşler, üniversite kampları, boykot hatta ödüllere pratiğe geçirilen şahitlikleri-eylemleri tetikleyerek "psikolojik ve epistemolojik bir kopuşa" sebep olan ilk şahitlikler-şehitlikler de zaten bu sayede gerçekleşmiştir. Mesela Wael Al-Dahdouh, Bisan Owda, Motaz Azaiza, Wissam Nassar, Anas Al-Sharif ve şehit edilen Ismail Al-Ghoul ve Hassan Hamad gibi muhabirlerin ve fotoğrafçıların hayal dahi edemeyeceğimiz bir vahşete yaşamları ve ölümleriyle şahitlik ederken onu bizlere de "açık etmeleri" dijital araçlar sayesinde olmuştur. Huzurlarında ve bizzat vücutlarında gerçekleşen, bir diğer deyişle sadece gözleriyle ve kulaklarıyla değil, bedenleriyle de şahitlik ettikleri bir soykırıma bizi de reddedemeyeceğimiz, inkâr edemeyeceğimiz ve kör kalamayacağımız bir "yakınlıkta" (intimacy) şahit etmeleri hem dünya çapında siyasal eyleme dönüşmüş şahitliklere sebep olmuş hem de böylece kendi şahitliklerini de tekrar tekrar anlatılan birer siyasal eyleme dönüştürmüştür. Bu durum, makalenin başında sorulan, "Eğer dijital bir çağda yaşamasaydık siyasal anlamda 7 Ekim, 7 Ekim olabilir miydi?" sorusuna da bir cevap niteliğindedir. Çünkü bu süreç, nasıl ki Eichmann davasında "ülke ülke, dehşet hikâyelerini anlatan" tanıkların (Arendt, 2006: 223) dünyaca izlenmesine kadar Holokost ciddi anlamda siyasal ve toplumsal bir yer edinemediyse, 7 Ekim sonrası hızlanan ve şiddeti artan soykırımın da

dünya tanıklık edene kadar şimdikine benzer bir etki yaratamayacağına işaret etmektedir. Bunların tamamı şahitliğin dijital çağda en etkili olabilecek siyasal eylem olduğunu gösterdiği gibi şahitliği etik bir sorumluluğa da dönüştürmektedir. Zira kefenli bebek maketleri, dans, görsel sanatlar, intihar ve en mühimi de soykırımdan paylaşılan canlı yayınlar-görseller gibi şahitlik yöntemleri İsrail'e olan antagonizmayı göstermekte ve bunun büyümesini sağlayabilecek bir "olgusal hakikati" (factual truth) (Arendt, 1968a) bir yandan hatırlatıp bir yandan da inşa etmektedir. Olgular ve olgusal hakikat de siyasallığın, siyasal düşüncenin ve siyasal alanın kaynağı ve dokusu olduğu için (Arendt, 1968a: 231, 238), siyasal bir değişimin gerçekleştirilmesi, yani soykırımın durdurulması; ilk olarak insanların şahitlikleriyle bu hakikati göstermelerine, yaratmalarına ve güçlendirmelerine bağlıdır.

Sonuç

Dijital çağın, şahitliği en etkili siyasal eyleme dönüştürmüş olması ve bunu, eyleme gerekçe ve kaynak teşkil edecek olgusal hakikatin inşasıyla başlatması dijital çağın en önemli çıkmazlarından ve sınırlılıklarından birine işaret etmektedir. Zira siyasallığın temelini oluşturan bu olgusal hakikatin verili değil inşa edilmiş olması ve "insanların sürekli değişen ilişkileri alanında meydana gelmesi" onu, "gücün saldırısına" açık ve "kırılgan" bir hâle getirir. "Olgusal hakikat, ... sadece bir süreliğine değil, her zaman, potansiyel olarak sonsuza kadar dünyanın dışına itilme tehlikesiyle karşı karşıyadır" (Arendt, 1968a: 231). Yeterince güçlü olan aktörler kasıtlı yalan, yalancı şahitlik, manipülasyon gibi taktiklerle veya siyasal eylemlerle aslında hakikat olmayan başka bir hakikat, gerçeklik inşa edebilirler. 7 Ekim'in hemen sonrasında ortaya atılan Hamas'ın 40 İsraili bebeğin kafasını kestiği iddiası ve Amerikan Başkanı Joe Biden'ın bunun fotoğraflarını gördüğünü söylemesi yalan üzerinden yeni bir hakikat inşa etme teşebbüsünü örneklemektedir (Turan, 2023). Olguların inkâr edilemeyecek kadar açık olduğu durumlarda da -mesela canlı yayında izlediğimiz Şifa Hastanesi vahşetinde-failin yani İsrail'in silinmesi suretiyle kendi kendine yanan bir hastaneden, ölen doktorlardan, parçalanan cesetlerden bahsedilerek hakikat yine farklı bir şekilde inşa edilebilir. Nitekim BBC ve New York Times gibi pek çok medya devinin, İsrail'in Filistinlileri katletmesi haberlerini edilgen ve "kattiam", "suç" veya "öldürme" gibi güçlü terimlerden temizleyerek yapması farklı bir hakikat yaratma çabasının bir parçasıdır (Issawi, 2024). Bu bağlamda, bir açıdan hakikate şahitliğimizi arttırarak eskiye nazaran daha hızlı "iyileşme" olmasına imkân veren dijital çağ, başka bir açıdan özellikle yapay

zekânın da yardımıyla yalancı şahitliğin ve yalanın alanını genişleterek “kö-tüleşmenin” imkânlarını arttırmıştır. Dolayısıyla dijital çağ, siyasal bir eylem olarak şahitliği etik bir sorumluluğa dönüştürdüğü gibi şahitliğin kendisini de etik bir meseleye dönüştürmüştür. Çünkü şahitlik ettiğimizi zannettiğimiz hakikat, yalan; katil zannettiğimiz, masum; masum zannettiğimiz, katil olabilir. Siyasal eylemin geri çevrilememe ve süreç olma vasıflarını düşündüğümüzde insanlık tarihinde her zaman olmuş bir problem olan yalancı şahitliğin, sağladığı yakınlık ve hız dolayısıyla, dijital çağda daha büyük bir probleme dönüştüğü iddia edilebilir. Yanlış bir düşmana doğru başlatılan bir linç eylemi, hakikat henüz ortaya çıkmadan sonuç verebilir. Bu “aşırı” siyasallık, dijital çağın siyasala getirdiği sınırlılıklardan biriyken bunun bir diğer ucu olarak “aşırı” ve sürekli yakınlığın bir sonucu olan duyarsızlaşmadan yani siyasallığın yok olmasından bahsedebiliriz. Sürekli olarak soykırıma en yakın ve mahrem hâliyle “maruz kalmak”, bir noktadan sonra durumu normalleştirerek bizi sorumluluk alıp şahit olmaya itmek yerine pasif izleyicilere dönüştürebilir. Fakat tüm bu risklerine ve sınırlılıklarına rağmen bir şahitlik çağı olarak dijital çağ, 7 Ekim Aksa Tufanı’nın çok kısa bir sürede anlatıda bir kopuşa sebep olmasını mümkün kılması örneğinde görüldüğü üzere şahitliği siyasallığın tek olmasa da en etkili yoluna dönüştürmüştür. Bu bakımdan başta soykırımların devam edebilmesi gibi pek çok sürekliliğe rağmen dijitallik, şahitliği merkezîleştirilmesi bakımından yeni bir siyasallık ortaya çıkarmıştır. Burada belki şahitlik olarak siyasal eylemin ve nispeten dijital çağın son bir sınırlılığı olarak bütün bu şahitlik eylemlerine rağmen İsrail’in soykırımına hâlâ ve genişleterek devam edebiliyor olması gündeme getirilebilir. Ancak bu durumun gösterdiği şey, siyasal eylem olarak şahitliğin yetersizliğinden ziyade yapılan şahitliklerin İsrail’in düşmanlığına denk sayılabilecek bir düşmanlık performansı, en azından dengi bir güç sergilemekteki yetersizliğidir. Sonuçta, tüm bu süreci başlatan 7 Ekim Aksa Tufanı yetmiş yıllık bir zulme şahitlik edenlerin bu şahitliklerini İsrail’inkine denk olmasa da öncekilerden farklı ve daha güçlü bir mahiyette, yaşamları ve ölümleriyle açık ettikleri bir şahitliktir.

Kaynakça

- Agamben, G. (1999). *Remnants of Auschwitz: The Witness and the Archive*. Çev. Heller-Roazen, D. New York: Zone Books.
- Arendt, H. (1968a). Truth and Politics. *Between Past and Future: Eight Exercises in Political Thought*, İçinde (ss. 227-264). New York: The Viking Press.
- Arendt, H. (1968b). *Men in Dark Times*. Harcourt, Brace & World.
- Arendt, H. (1972). Lying in Politics. *Crisis of the Republic*, İçinde (ss. 1-43). A Harvest Book.
- Arendt, H. (1990). *On Revolution*. Penguin Books.
- Arendt, H. (1998). *The Human Condition*. The University of Chicago Press.
- Arendt, H. (2006). *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. Penguin Books.
- Atar, F. (t.y.). ŞEHİD. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 30 Eylül 2024 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/sehid> adresinden erişildi.
- Attwood, B. (2008). In the Age of Testimony: The Stolen Generations Narrative, "Distance," and Public History. *Public Culture*, 20(1), 2008, 75-95.
- Barbour, C. (2011). The acts of faith: On witnessing in Derrida and Arendt. *Philosophy and Social Criticism*, 37(6), 2011, 629-645.
- Birmingham, P. (2008). Elated Citizenry: Deception and the Democratic Task of Bearing Witness. *Research in Phenomenology*, (38), 2008, 198-215.
- Catechism of the Catholic Church. (t.y.). II. To Bear Witness To The Truth. 1 Ekim 2024 tarihinde [https://www.vatican.va/content/catechism/en/part_three/section_two/chapter_two/article_8/ii_to_bear_witness_to_the_truth.html#\\$2HP](https://www.vatican.va/content/catechism/en/part_three/section_two/chapter_two/article_8/ii_to_bear_witness_to_the_truth.html#$2HP) adresinden erişildi.
- Çelebi, İ. (t.y.). KELİME-i ŞEHÂDET. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 1 Ekim 2024 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/kelime-i-sehadet> adresinden erişildi.
- Donegan, M. (2024, 28 Şubat). Aaron Bushnell set himself on fire outside an Israeli embassy. It is our loss he is no longer with us. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2024/feb/28/aaron-bushnell-self-immolation-gaza-israel> adresinden erişildi.
- Gürkan, S. L. (t.y.). ŞEHİD. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 30 Eylül 2024 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/sehid> adresinden erişildi.
- Halil, H. (2018). Kur'an'da "Şehadet" Kavramı. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27(22), 2018, 131-155.
- Hogervorst, S. (2020). The era of the user. Testimonies in the digital age. *Rethinking History: The Journal of Theory and Practice*, 24(2), 2020, 169-183.
- Issawi, F. el. (2024, 1 Eylül). Western media is helping hide the bodies amid Israel's genocide. <https://www.newarab.com/>. The New Arab. 4 Ekim 2024 tarihinde <https://www.newarab.com/opinion/western-media-helping-hide-bodies-amid-israels-genocide> adresinden erişildi.
- Jockush, L. (2012). *Collect and Record! Jewish Holocaust Documentation in Early Postwar Europe*. Oxford University Press.
- Kaya, A. (2018). Gannuşî'nin "Siyasetsiz" Siyaset Felsefesinin Kritiği. *İnsan & Toplum Dergisi*, 8(1), 2018, 115-142. doi:10.12658/M0232

- Kaya, A. (2022). İdeoloji. M. A. Ağcan (Ed.), *Çağdaş Siyaset Teorisi*, İçinde (ss. 311-345). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kristeva, J. (2001). *Hannah Arendt: Life is a Narrative*. Çev. F. Collins. University of Toronto Press.
- Laclau, E. (1990). *New Reflections on The Revolution of Our Time*. Verso.
- Laub, D. (1992). An Event Without a Witness: Truth, Testimony and Survival. S. Felman, D. Laub (Ed.), *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History*, İçinde (ss. 75-92). Routledge.
- Laub, D. ve Hamburger, A. (Ed.). (2017). *Psychoanalysis and Holocaust Testimony*. Routledge.
- Levine, M. G. (2006). *The Belated Witness: Literature, Testimony, and the Question of Holocaust Survival*. Stanford University Press.
- Marchart, O. (2007). *Post-Foundational Political Thought: Political Difference in Nancy, Lefort, Badiou and Laclau*. Edinburgh University Press.
- McAfee, N. (2005). Bearing Witness in the Polis: Kristeva, Arendt, and the Space of Appearance. T. Chanter, E. Plonowska Ziarek (Ed.), *Revolt, Affect, Collectivity: The Unstable Boundaries of Kristeva's Polis*, İçinde (ss. 113-125). State University of New York Press.
- Mercan, M. H. (2023). Operation al-Aqsa Flood: A Rupture in the History of the Palestinian Resistance and Its Implications. *Insight Turkey*, 25(4), 2023, 79-90.
- Mouffe, C. (2005). *On the Political*. Routledge.
- Mouffe, C. (2013). *Agonistics: Thinking the World Politically*. Verso.
- Möller, F. (2010). Rwanda Revisualized: Genocide, Photography, and the Era of the Witness. *Alternatives*, 35(2), 2010, 113-136.
- Oliver, K. (2001). *Witnessing Beyond Recognition*. University of Minnesota Press.
- Peters, J. D. (2001). Witnessing. *Media, Culture & Society*, 23(6), 2001, 707-723. doi:10.1177/016344301023006002
- Rancière, J. (1999). *Disagreement: Politics and Philosophy*. University of Minnesota Press.
- Schmitt, C. (2007). *The Concept of the Political: Expanded Edition*. Çev. G. Schwab. University of Chicago Press.
- Topaloğlu, B. (t.y.). ŞEHİD. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 30 Eylül 2024 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/sehid--esma-i-husna> adresinden erişildi.
- Treize, T. (2013). *Witnessing Witnessing: On the Reception of Holocaust Survivor Testimony*. Fordham University Press.
- Turan, R. I. (2023, 12 Ekim). White House clarifies Biden's claims on 'confirmed pictures' of Hamas 'beheading children'. *Anadolu Agency*. <https://www.aa.com.tr/en/middle-east/white-house-clarifies-biden-s-claims-on-confirmed-pictures-of-hamas-beheading-children-/3016397> adresinden erişildi.
- Villa, D. (1995). *Arendt and Heidegger: The Fate of the Political*. Princeton University Press.
- Wievorka, A. (2006). *The Era of the Witness*. Çev. J. Stark. Cornell University Press.